

תנועה מגויסת – התגייסותו של הקיבוץ המאוחד למאמץ המלחמה הבריטי

רועי נאון

מבוא

בשנים שלפני קום המדינה התאפיינה תנועת הקיבוץ המאוחד בהובלת מייסדה ומנהיגה יצחק טבנקין בתפיסה משימתית לאומית חזקה, וזו הפכה אותה לכלי משימתי עבור ההסתדרות ובהמשך עבור הסוכנות היהודית למשימות התיישבותיות, משקיות וביטחוניות. כך לדוגמה, פלוגותיה נשלחו למשימות כיבוש עבודה במושבות בתקופת העלייה הרביעית והפעילו את המשק בתקופת השביתה הערבית הכללית, כך התגייסו חבריה למשטרה הבריטית לאחר מאורעות תרפ"ט בהוראת בן-גוריון וכך קלטו קיבוציה את עולי העלייה החמישית. מאז הקמתה הגדירה תנועת הקיבוץ המאוחד את עצמה כמכשיר חלוצי והגשמתי עבור המוסדות הלאומיים, ובוועידה הרביעית של אחדות העבודה הגדירה יצחק טבנקין כ'צבא הסתדרות חלוצי' או 'משמר פרטוריאני הסתדרותי', גרעין חלוצי (אָוּוֹנְגְרָדִי) הסופח בפעילותו את

המוני המפלגה, ההסתדרות, היישוב והעם.¹ מרות ההסתדרות על הקיבוץ המאוחד עוגנה הן ביסודות התנועה כפי שנחתמו בזמן הקמתה באוגוסט 1927 - 'עמידה לרשות ההסתדרות ותפקידיה',² והן במשימות שהוטלו, כאמור, על התנועה מטעם ההסתדרות ומוסדותיה ובהמשך מטעם הסוכנות.

דוגמה אחת מני רבות למשימה שהטילה ההסתדרות הייתה כיבוש תחומי תעסוקה שבהם היא הייתה מעוניינת להרחיב את העבודה היהודית. תחום כזה היה מפעל האשלג בסדום בתחילת שנות ה-30. אולם ניסיונותיה להכניס פועלים יהודים למפעל נתקלו בקשיים הן בשל המרחק הרב מיישובים יהודיים (נקודת היישוב הקרובה ביותר הייתה אז ירושלים) והן בשל העבודה והאקלים הקשים. בעקבות פניית ההסתדרות בתחילת 1931 שלח הקיבוץ המאוחד 20 חברים לעבודה זמנית במפעל, ולאחר סיום עבודתם השאיר במקום חמישה חברים כדי שיהוו גרעין לפלוגה עתידית.³ באפריל 1934 החל הקיבוץ המאוחד לארגן פלוגה לעבודה בסדום על ידי גיוס חברים ממשקיו ותחת אחריות מנהלתית של רמת רחל.⁴ שליחת הפלוגה לנקודה נידחת זו (הגישה אליה הייתה בסירות דרך ים המלח) הייתה קשורה לא רק להספקת כוח עבודה למפעל האשלג שנתפס, כמו מפעל החשמל בנהריים ונמל חיפה, כתשתית בעלת חשיבות לאומית, אלא גם כקביעת האוריינטציה הלאומית דרומה אל הים האדום ואף מזרחה אל עבר הירדן. על כך וכן על תפיסת ההסתדרות את תפקידו של הקיבוץ המאוחד במהלך אפשר להתרשם מדברי משה שרתוק כנציג ההסתדרות במסיבה ברמת רחל ב-30 באפריל 1934 לקראת יציאת הפלוגה: לשאלה גם צד מדיני. את אדמות מפעל ים המלח מבתר הגבול המלאכותי אשר הושם בין ארץ ישראל ועבר הירדן. על ידי כניסתנו לשטח זה כפועלים, כמגינים, בוטל למעשה הגבול המלאכותי, זוהי כניסה בפועל לעבר הירדן [...] שלחנו לשם את ידנו, היד היא סמל לאומה. החלק החזק של היד היא העצם, זו ההסתדרות הכללית, גידה העיקרי הוא הקיבוץ המאוחד. עליו

1 יצחק טבנקין, פרוטוקול הוועידה הרביעית של אחדות העבודה בעין חרוד, עמ' 101.

2 פרוטוקול פגישת באי כוח הקיבוצים בשאלת האיחוד, ארכיון יד טבנקין וארכיון עין חרוד, 1-4/1/5.

3 ארכיון יד טבנקין וארכיון הקיבוץ המאוחד, 6/2/11 (להלן: ט"ט ואק"ם).

4 א"ט ואק"ם, 11/3/11, עמ' 218.

למלא את השליחות [ההדגשה שלי].⁵

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ועם התגייסות היישוב לסייע למאמץ המלחמתי הבריטי באירופה ראו מוסדות היישוב את הקיבוץ המאוחד כגוף שיגשר על היעדר תשתיות גיוס חוקיות ובעיקר על מחסור בהניעה (מוטיבציה) לגיוס בקרב מרבית המועמדים לגיוס ביישוב. הנהגת הקיבוץ המאוחד התמודדה עם דילמה ערכית שעיקרה המתח שבין תפיסתה את עצמה ככלי משימתי המקבל על עצמו את מרות המוסדות הלאומיים, ובין תפיסתה הביטחונית שגרסה שיש להתגייס אך ורק למסגרות צבאיות יהודיות עצמאיות שלא יישלחו מחזית ארץ ישראל לחזיתות אחרות. כמו כן היא נזקקה לשינוי האוריינטציה ממלחמה בשלטונות המנדט שניסו להגביל את היישוב בתחומי העלייה, ההתיישבות והביטחון, לסיוע ישיר למאמץ הצבאי הבריטי.

מאמר זה סוקר את תהליך קבלת ההחלטות ברמת התנועה, שהסתיים בהתגייסות אמיצה (הרואית) של חברי הקיבוץ המאוחד למסגרות הצבאיות של הצבא הבריטי, מלבד התגייסותם למסגרות המקומיות - הפלמ"ח, הנוטרים וכו'. התגייסות זו באה לידי ביטוי חרף הלבטים האידיאולוגיים הקשים וחרף המחירים הכלכליים, המשקיים והחברתיים ששילמו קיבוצי הקיבוץ המאוחד עבור משימה זו.

יחסי היישוב עם שלטונות המנדט בפרוץ המלחמה

בפרוץ מלחמת העולם השנייה היה היישוב היהודי בארץ ישראל, והקיבוץ המאוחד בתוכו, שקוע במאבק בשלטונות המנדט בשל שאיפתו ליישם את ה'ספר הלבן' סביב ההגבלות על העלייה ועל רכישת קרקעות ולנוכח ניסיונות ממשלת המנדט לחסל את כוחו הצבאי של היישוב. אומנם כבר במהלך החודשים שלאחר פרוץ המלחמה החלה התגייסות מצומצמת של יהודים ארץ-ישראלים לצבא הבריטי, ובעיקר לחיל החפרים וליחידות ההובלה וההנדסה, אך האוריינטציה היישובית לא השתנתה באופן ניכר לאחר פרוץ המלחמה משום שעד לכניסת איטליה למלחמה ביוני 1940 נותרה ארץ ישראל מחוץ למעגל ההשפעה המיידית של המלחמה. עם פרוץ המלחמה החמירו שלטונות המנדט את ההגבלות על העלייה.

---

5 צור מכתבים, כרך ח', גיליון 152, 23.6.1944.

הללו אסרו להכניס פליטים ממדינות שתחת כיבוש גרמני בתואנה של מניעת כניסת מרגלים גרמנים, ואף קיצצו את כמות המעפילים שהגיעו לארץ ממכסות העלייה (הסְרְטִיפִיקָטִים) שהוקצו לסוכנות היהודית ב'ספר הלבן'. במשך כל שנות המלחמה גררה מדיניות ממשלת המנדט את היישוב היהודי למאבק בלתי פוסק למען העלייה, הן באמצעים מדיניים והן באמצעי העפלה וסיוע של הסוכנות היהודית ושל גופים אזרחיים של היישוב. סימן לתחילת מאבק זה קרה באופן סמלי ביום הראשון למלחמה, כאשר חיל הים הבריטי תקף את אוניית המעפילים 'טייגר היל' מול חוף ימה של תל אביב תוך עימות אלים בין המשטרה לתושבים יהודים, ובמהלכו נהרגו ארבעה מעפילים. בתחום ההגבלה על ההתיישבות היהודית, בפברואר 1940 פרסמה ממשלת המנדט תקנות חדשות שהגבילו יהודים מלרכוש אדמות ולמעשה איימו לעצור את מאמץ התיישבותם לחלוטין.

ממשלת המנדט פעלה נמרצות לחיסול כוחו הצבאי של היישוב היהודי על ידי מעצרים ועל ידי החרמות נשק. במסגרת פעילות זו ב-5 באוקטובר 1939 נאסרו ונשפטו 43 משתתפי קורס של ההגנה למאסרים ארוכים, ב-18 בנובמבר 1939 נאסרו 38 חברי אצ"ל שהתאמנו ליד משמר הירדן וכן נאסרו 10 חברי גינוסר לאחר שהגנו על חברים שהותקפו במהלך עבודתם בשדות. עצורים אלה הוחזקו במאסר ושחררו רק בפברואר 1941 בעקבות התקרבות החזית לארץ ובעקבות הצורך של השלטונות בשיתוף פעולה צבאי עם היישוב. מלבד המעצרים נערכו חיפושי נשק בכפר הנוער בן שמן, במשמר השלושה, בכפר ויתקין, בסג'רה, בנווה יעקב ובעין החורש. קמפיין זה לפירוק נשקו של היישוב הגיע לשיאו כאשר ב-15 במאי 1940 דרש מפקד הצבא הבריטי שבארץ מנציגי היישוב להסגיר את הנשק שבידי היישוב לצבא הבריטי, דרישה שכמובן נדחתה.

גיוס היישוב לצבא הבריטי

גישה זו של שלטונות המנדט כלפי היישוב היהודי החלה להשתנות לאחר כניעת צרפת ולאחר כניסת איטליה למלחמה ביוני 1940 משום שהבריטים גילו במהרה כי היישוב היהודי הוא בעל הברית היחיד שבו יכלו להיעזר במזרח התיכון בעקבות הרגשות הפרו-גרמנים בקרב לאומנים ערבים, כפי שהתבטא לבסוף במרד רשיד עלי בעיראק ובניסיון לחדש את המרד הערבי בארץ ישראל. שינוי זה, בשילוב ההבנה של הנהגת היישוב את הסכנה

ליהודי אירופה מהתפשטותה של גרמניה הנאצית, הביא גם לשינוי גישתו של היישוב ממאבק במנדט לתמיכה פעילה במאמץ המלחמתי הבריטי. במועצת מפא"י שנערכה ביוני 1940, לאחר היוודע כניעת צרפת, אפשר לראות את השינוי המידי בתפיסת היישוב את המטרות העומדות מולו, ממאבק בבריטניה ובמדיניותה בארץ ישראל להתנגדות למדינות הציר לצד בריטניה. כך טבנקין הדגיש בנאומו במועצה:

אין לנו ברירה אלא להילחם במלחמה זו בכל הכוח שיש לנו [...] יישובנו הוא שיהיה יסוד למלחמתנו. ואל הדגל הזה של הגנת יישובנו חייבים אנו להתגייס במדים ובלא מדים. אנו רוצים להתגייס גם במדים, אבל אין מדים הצורה היחידה של המלחמה הזאת [...] אם אי אפשר יהיה להרים את הדגל הזה במדים – נילחם בלעדיהם.⁶

ואכן, כבר בראשית יולי ביטל מפקד הצבא בארץ מהיישוב את הדרישה למסור את הנשק שברשותו, ושלטונות הצבא החלו לבקש מתנדבים יהודים לחיל האוויר, ליחידות התובלה וליחידות החפרים, ההנדסה והקשר. באוגוסט הסכימו שלטונות הצבא להקים יחידות רגלים יהודיות ולהכשיר קצינים יהודים.

הסוכנות היהודית לחצה לגייס את יהודי ארץ ישראל למסגרות יהודיות שלמות, ובין השאר, ייעדה אותם להגן על היישוב. לפיכך הציעה להקים צבא יהודי באירופה וכן משמר אזרחי מקומי, אולם את ההצעות האלה דחו שלטונות הצבא. הסתייגות הבריטים מגיוס יחידות יהודיות נבעה הן בשל חשש מפגיעה בקשריהם עם ערביי ארץ ישראל, בעיקר לאחר דיכוי המרד הערבי, והן מחשש מהכשרה צבאית של המוני יהודים שמא לאחר המלחמה יוכלו להוות כוח צבאי שיאיים על האינטרסים הבריטיים בארץ ישראל.

יש לציין כי את ההצעות להקמת צבא יהודי תחת פיקוד בריטי הגישה הסוכנות היהודית טרם המלחמה, והמוסדות הלאומיים אף ערכו מפקד ארצי של מתנדבים לשירות המולדת. בעקבות זאת 136,043 גברים ונשים הביעו את הסכמתם לשרת בצבא זה (כ-60 אחוזים מהתושבים בגיל הגיוס). עם זאת, ב-6 באוגוסט, בעקבות המצב הצבאי החמור ובעקבות לחצה של ממשלת צ'רצ'יל האוהדת, הכריזו על הקמת שני גדודי חי"ר, יהודי וערבי.

6 יצחק טבנקין, דברים, כרך ג', תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1974, עמ' 22 (להלן: טבנקין, דברים).

לאחר שהסוכנות היהודית קיבלה הבטחה כי גדוד זה לא יצא מהארץ, החלה בגיוס מאורגן לצבא הבריטי. הסוכנות הכריזה על חובת גיוס לבני 21-23, אך מכיוון שלא היו לה מנגנונים לאכוף את החלטת הגיוס, היא פנתה לגופים המאורגנים ביישוב, ובראשם להסתדרות (בשלב זה כבר נשא בן-גוריון בשני התפקידים, יו"ר הסוכנות היהודית ויו"ר ההסתדרות). מכיוון שהגופים המאורגנים האחרים, כגון עיריית תל אביב והמועצות המקומיות, נתקלו בחוסר התלהבות מצד המועמדים לגיוס, הפכה ההסתדרות לספק החשוב ביותר של הסוכנות למגויסים. הוועד הפועל של ההסתדרות הטיל על הקיבוץ המאוחד מכסת גיוס של 80 מגויסים מתוך מכסה של 200 מגויסים מכלל התנועה הקיבוצית.

גל הגיוסים הראשון בקיבוץ המאוחד

הגישה של הקיבוץ המאוחד כלפי הגיוס לצבא הבריטי הייתה מסויגת, בוודאי בתחילת התהליך, וגיוסם של החברים נערך בכפוף לקבלת דין המוסדות הלאומיים שחייבו את הגיוס ומתוך תפיסה של שימוש ביתרונות האימון הצבאי של כוח יהודי בתשקופת (פרספקטיבה) של הגדלת יכולות ההגנה העצמית. ההסתייגות הייתה בעיקר בשל חששם של מנהיגי התנועה מהחלשת ההגנה בשל הפניית משאבים לגיוס לצבא הבריטי ומשליחת חיילים יהודים לחזיתות שאינן קשורות להגנת הארץ.

כך טבנקין הדגיש בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות ב-5 ביולי 1940: אסור לנו להחרים את הגיוס לצבא הבריטי. עלינו להשתמש בכל מפנה, ולו זמני, להגדלת כוחנו, ולכן יחסי לגיוס זה הוא חיובי [...] אבל נגייס בתבונה [...] בדרך שלא תסכן את כוחנו ב'הגנה', בחי"ש ובחיל הנוטרים. לא לתת את המקסימום האפשרי אלא את המינימום ההכרחי [ההדגשה שלי] להווי גרעין בעל הכרה, קשור אלינו, שישמש לנו תועלת.⁷

מייד לאחר ההכרזה על הגיוס לצבא הבריטי, ב-5-6 ביולי כינסה מזכירות התנועה יום פעילים בבית השיטה כדי לדון ביחס התנועה לגיוס. בכינוס זה באו לידי ביטוי הסתייגויות החברים מהגיוס לצבא הבריטי, אם כי הדעות היו חלוקות לנוכח תפיסת הגיוס כמשימה שהוטלה על התנועה

בידי המוסדות.⁸

אומנם יום הפעילים ננעל ללא החלטות רשמיות, אולם סיכום הכינוס היווה את המסגרת לניסוח החלטות תפעוליות לגיוס לצבא הבריטי בהמשך ולניהולו, וחרף ההסתייגויות שהועלו בנוגע להוצאת חיילים יהודים לחזיתות מחוץ לארץ ישראל הייתה הבנה שיש ליישם את החלטת הסוכנות כמשימה לאומית תוך שמירה על האינטרסים של ההגנה בהתאם לרוח דבריו של טבנקין בכינוס: "מגמות הגיוס אינן צריכות להיות פיזור כחפרים בכל צבאות בריטניה, או כחיל רגלים ביחידות מעורבות, ואפילו לא צבא יהודי בפיקוד בריטי - אלא מקסימום כוחנו חופשי ועצמאי וקשור רק למטרותנו אנו".⁹

כשבוע לאחר יום הפעילים, ב-14 ביולי, התכנסה המזכירות הפעילה של התנועה לישיבה בפלוגת רביבים בראשון לציון כדי לתכנן את גיוס החברים בהתאם למכסה שהוטלה על התנועה. בישיבה הייתה תמימות דעים לצורך למלא את משימת הגיוס גם מתוך הבנת ההסתייגויות שכבר הוזכרו ביום הפעילים, וכן מתוך הבנה שעל התנועה ללוות את חבריה המגויסים לכל אורך דרכם בצבא הבריטי.

בהתייחסות שהיטיבה לתאר את התבטאויותיהם של מרבית הדוברים בישיבה טען ישראל גלילי, חבר בכיר במזכירות התנועה: "יש ללכת לגיוס מתוך הכרת ההכרח שלא יגונה [...] לא בשירת תרועה ולא בחריקת שיניים אלא במלוא תחושת העוול שמעוללים לנו בגיוס זה".¹⁰

בישיבה החליטה מזכירות התנועה ליישם את הגיוס בתוך פחות משבוע וכן להקים ועדה מרכזית לנושא הגיוס בראשות מזכיר הקיבוץ המאוחד ישראל גלר. נוסף על כך היא קיבלה את ההחלטות בנידון, ואלו הן:

1. יישובי הקיבוץ המאוחד מוציאים לפועל את הגיוס לצבא עד ה-20 ביולי, לפי המכסה אשר הוטלה על הקיבוץ כולו על ידי מוסדות התנועה.
2. קביעת החברים לגיוס בכל ישוב מיישובי הקיבוץ נעשית מתוך כל חברי הישוב ומתגשמת על ידי מוסדות המקום ואסיפתו הכללית.

---

8 א"ט ואק"ם, 5/1/ב2; צרור מכתבים, כרך ד', מס' 83, 12.7.1940.

9 ש.ם.

10 א"ט ואק"ם, 4/5/5; צרור מכתבים, כרך ד', מס' 84, 2.8.1940.

3. בכל ישוב נבחרת ועדת גיוס לבירור הצעת רשימת המתגייסים והכנתה. הועדה מביאה בחשבון בהצעותיה את ההתנדבות האישית של החברים. כל ההצעות מובאות על ידי הועדה לאספה הכללית לאישור והכרעה.

[...]

5. מזכירות הקיבוץ הפעילה מחליטה להשתתף בגיוס זה נוסף לגיוס המתגשם בישובים לפחות בחבר אחד מבין חבריה.¹¹

[...]

7. המזכירות תטיל על אחד מחבריה לשקוד ולשמור על הקשר המתמיד והתכוף עם המגויסים בצבא באשר יהיו. על כל יישובי הקיבוץ לשקוד על קשר אמיץ עם חבריהם המגויסים ולקבוע חבר אשר יהיה אחראי לכך.

[...]

9. על חברינו במוסדות התנועה לתבוע קביעת תוכנית לגיוס הצבא מתוך הישוב היהודי בארץ בהתאם לצרכי הארץ המשקיים, היישוביים וההגנתיים, בכדי שיישובי הקיבוץ יוכלו להתאים עצמם לתוכנית זו.

10. על חברינו במוסדות התנועה המתאימים לתבוע מהמוסדות קביעת גבול מספרי לגיוס היהודים מהישוב בארץ לשירות בצבא מחוץ לגבולות הארץ.¹²

כאמור, הגיוס נערך בתוך ימים אחדים, והיה תהליך קשה עבור הקיבוצים המגייסים, אבל רוב הקשיים וההתנגדויות נסבו על אופן הגיוס, על זהות המתגייסים וגם על המקרים המעטים של התנגדויות למהלך זה. התנגדויות אלו ביטאו מחאה על הגיוס ליחידות שאינן לוחמות. עם זאת, תהליך הגיוס העמיד את הקיבוצים בלחצים חברתיים ומשקיים לא מבוטלים, כמו בתיאורה של יוכבד בת-רחל את תהליך הגיוס בעין חרוד:

זה מזמן לא ידענו אסיפות עם כאלה כמו עם ראשית הגיוס. אסיפות קשות היו, ועוד יותר קשים היו הימים שלאחר האסיפות. נבוכים התהלכנו, והמבוכה זרעה ייאוש ואי אמון בין איש לרעהו. וכל הגילויים העכורים, החבויים עמוק בלבות האנשים, מצאו להם עתה אפיק לפרוץ דרכו. לעיתים עמדנו איש מול רעהו בהרגשה של אשמה. איך נוכל להטיל על חבר זה או אחר ללכת - על בעל מקצוע, על החבר הצעיר יותר בתוכנו, על

11 בפועל, יצחק בן-אהרן הוא שהתנדב להתגייס לפלוגת החפרים.

12 שם.

המחוסן יותר במובן הגופני? וחרדה תקפה בכל פעם כאשר התרוממה היד לחייב. כמה התחבטה הנפש ואיזו פרפורי מחשבה מתלבטת – ובכל זאת גברה ההכרה שאין דרך אחרת.¹³

בתום התהליך המזורז של הגיוס הראשון התייצבו 87 מועמדים, 7 מעבר למכסה שנקבעה לקיבוץ המאוחד. מתוך 37 משקים ופלוגות שלחו 17 לפחות את מלוא המכסה שהטילה המזכירות עליהם, 14 שלחו פחות מהמכסה, ושישה לא שלחו מגויסים בגיוס זה.¹⁴ המשקים שלא שלחו מגויסים כנדרש היו בעיקר פלוגות קטנות ולא מבוססות – פלוגות בנימינה, הים, עתלית ומחניים, וכן שני משקים מבוססים יחסית – שפיים ואיילת השחר. המזכירות התרתה בהם להשלים את גיוס המכסה (עבור כל אחד מהשישה היה מדובר במגויס אחד או שניים), ומכיוון שלא היה תיעוד להתראות נוספות נראה שהם השלימו את הגיוס לפחות חלקית.

במסיבת הפרידה למתגייסים שנערכה באוגוסט 1940 ברמת הכובש, הבהיר טבנקין כי הגיוס הוא משימה לאומית שעל הקיבוץ המאוחד למלא כפי שהוא מילא את כל המשימות עד כה, באומרו:

ידענו לעמוד בחזית העבודה והיצירה בכוח עולה, ונדע לעמוד כך גם כחיילים. השתלטנו על המעדר, המחרשה והטרקטור, על השדה והסדנה והסירה בים, כבשנו את עצמנו לשמירה, להיות נוטרים בכרמים, וחיל שדה בדרכים, נדע גם להצטיין ולעלות כחיילים בצבא הלוחם. נהיה חרוצים, נהגים ועובדים, טייסים וחיילים בעלי ערך, לכבוד מפעלנו, לכבוד האדם והעם.¹⁵

גל הגיוסים השני

לקראת הגיוס השני נערך דיון בנושא במועצת הקיבוץ המאוחד שהתכנסה בתל יוסף ב-13-15 בספטמבר 1940, וקיבלה החלטות תחת הכותרת 'הגשמת הגיוס לצבא', ואלו הן:

1. את השתתפותו בגיוס רואה הקיבוץ כחובת עבודה והגנה בתוכו.
2. יגויסו רק חברים שחיים בקיבוץ לא פחות משנה. [...]. אם החבר

13 צרור מכתבים, כרך ד', מס' 84, 2.8.1940.

14 צרור מכתבים, כרך ד', מס' 85, 16.8.1940.

15 טבנקין, דברים, עמ' 23-24.

המגויס לא עמד עדיין לאישור כחבר - יש להעמידו מיד באספה לאישור חבר בקיבוץ.

3. בגיוס מביאים בחשבון את ידיעת השפה העברית.

4. כדי להבטיח השתתפות בני גילים וניסיון חיים שונים בגיוס - יגויסו חברים מתוך שתי קבוצות גילים - מבין חברים בני 25-21 שנה לחוד ומבין 40-26 שנה לחוד, באופן פרופורציונלי למספר החברים בשתי קבוצות אלו.
5. כדרך הנכונה ביותר רואה המועצה את גיוס החברים למגל"ש [מגויסים לשעת חירום] דרך ועדת גיוס מקומית ובאישור האספה הכללית. יש להתחשב גם עם התנדבות חברים.¹⁶

בהחלטות המועצה אפשר לראות הן ניסיון לארגן את תהליך הגיוס באופן יעיל יותר מהגיוס הבהול שנערך ביולי והן הצהרה ערכית שלפיה אין הגיוס בגדר 'מס' שעל המשקים ועל הפלוגות לשלם, אלא חלק מחובתה של התנועה כלפי הווייתה המשימתית הלאומית הבסיסית, ועל כן פירטה המועצה את התבחינים לגיוס כך שלא יהיה ספק לגבי איכות החברים המגויסים.

בתום המועצה שלחה המזכירות שני חוזרים למשקים ולפלוגות.¹⁷ בחוזר הראשון נכתב שבכל גיוס יגויסו 4 אחוזים מחברי התנועה (המספר נקבע לפי אחוז הגברים בני 21-40 ביישובי התנועה). בחוזר השני נקבעו מכסות המגויסים ליישובי התנועה לגיוס השני, ועל הקיבוץ המאוחד הוטלה מכסה של 50 מגויסים.

בהמשך הגיוסים הקפיד הקיבוץ המאוחד לעמוד במכסות שהטילה עליו הסוכנות ואף יותר מהן וכן לשלוח את מגויסיו לאותן יחידות שהסוכנות דרשה, דבר שבלט ביחס להיענות המוגבלת של היישוב שאינו חלק מההתיישבות העובדת לגיוס. כך אפשר לראות בדיווח של צבי שרודק, חבר ועדת הגיוס של התנועה, בספטמבר 1941:

מאז החליטו מוסדות היישוב להטיל חובת גיוס, הלכו כ-4,500 איש. וגם אלה לא כולם הלכו לאותן הפלוגות שהמוסדות, מתוך מו"מ עם השלטונות, רצו לכוון אותם. המוסדות נאלצו אפוא לחייב, ולהטיל את מרותם על אותם האנשים, שהם כמובן, בכלל מקבלים מרות, גם

16 אי"ט ואק"ם, 5/5/5; צרור מכתבים, כרך 1, מס' 88, 27.9.1940.

17 אי"ט ואק"ם, 73/10א.

בימי שלום – על חברי ארגון ההגנה, ההתיישבות העובדת, ובעיקר חברי הקיבוצים. גם בשעה שהלכו אנשים לצבא כמספר שנדרש ע"י המוסדות, הרי ברובם הלכו לא למקום שחייבו אותם. למקום שנדרש הלכו רק אנשי ההתיישבות העובדת וחלק מאנשי הארגון [ההגנה].

אם נניח שממספר 4,500 איש שנתגייסו מאז התחילו המוסדות לחייב אותנו היה עלינו לתת 4 אחוזים – הריזה בערך 15-200 איש. אולם מהקיבוץ הלכו 435 איש. ואשר לקצב ההתגייסות, הרי ידוע כי לשם גיוס חברינו אין כל צורך באפרט [צו]. די אם יטלפנו מהועד הפועל וינקבו במספרים שהוטלו על יישובינו – ולמחרת יופיעו החברים כשהם מוכנים ומזומנים למילוי תפקידם.¹⁸

יחס התנועה להשתמטויות מן הגיוס

המחיר ששילם הקיבוץ המאוחד עבור הגיוס לצבא הבריטי כלל גם הוצאת חברים אל מחוץ לשורותיו משום שלא הסכימו לקבל את דין התנועה ולהתגייס. טבנקין התייחס לכך בכנס פעילים באוגוסט 1941:

בכל היישוב ביהודי בארץ אין גיוס חובה. בקיבוץ לעומת זה ישנה חובת גיוס, ועזבו אותו בגלל כך, וטוב שיעזבו אלה. מקום מקלט להשתמטות – איננו הקיבוץ. נפסיד אנשים לעשרות – ולא נפסיד כלום [...] כי אנו רואים את הקיבוץ מגויס לא רק לשירות הצבאי אלא מגויס בכל. האיש שלנו שאיננו הולך לצבא, מגויס לדבר קשה יותר, ועל כל פנים קשה לא פחות מהצבא. הוא לא יעזוב אותנו מפני שאנחנו מגייסים אותו. ואם יעזוב אותנו בגלל הגיוס – הרי גם בלעדי זאת אינו חבר לקיבוצנו – קיבוץ המגויסים.¹⁹

האירוע הבולט ביותר שבו סירבו חברים לקיים את מרות התנועה ולהתגייס היה ברמת רחל. באוגוסט 1941 הטילה מזכירות הקיבוץ המאוחד על רמת רחל לגייס חמישה חברים, אך האספה הכללית של המשק החליטה ברוב של 14 מול 8 שלא לקיים הוראה זו. הדבר גרר ביקור של מזכירות התנועה והתערבות אישית של טבנקין, ובעקבות זאת ההחלטה התהפכה ברוב של 28 מול 16. לאחר ששתי חברות התנדבו להתגייס לחיל העזר לנשים,

18 צרור מכתבים, כרך ו', גיליון 109.

19 טבנקין, דברים, עמ' 46.

באספה הכללית של המשק הוחלט לקבוע את שלושת הנותרים בהגרלה. 41 חברים הודיעו כי אין הם מוכנים לעמוד להגרלה. בעקבות זאת בישיבת המזכירות ב-7 בספטמבר 1941 הוחלט להוציא את החברים הסרבנים ואת בני משפחותיהם מהמשק ומהתנועה,²⁰ ובישיבה זו הביע טבנקין את תמיכתו לכך בהדגישו את הדברים האלה:

קיימת החלטה של הוועד הפועל ההסתדרות והסוכנות לתת 166 איש, קיימת החלטה ממועצת תל-יוסף המחייבת גיוס שיוכרז על ידי ההסתדרות כחובה לעבודה והגנה. החברים האלו הפרו את החלטת ההסתדרות והקיבוץ המחייבת כל חבר. יש להביא את הוצאתם לאישור של מועצת הקיבוץ או של ישיבה סגורה בוועידה.

החברים שהוצאו מהמשק אף לא הורשו להחזיק במקומות עבודתם בירושלים ובמפעל האשלג, ומזכירות התנועה גייסה 20 חברים לעזרת רמת רחל כדי לתפוס את מקומות העבודה של החברים לשעבר.²¹

עם בני משפחותיהם כללו המוצאים מרמת רחל כמעט 80 איש, כשליש מאוכלוסיית המשק. טבנקין התייחס לפרשה זו בנאומו בוועידה הי"ג באשדות יעקב כחודשיים לאחר הפרשה באומרו:

[...] וקרה שנאלצנו להוציא מרמת-רחל 40 איש בגלל סירובם להתגייס. אבל האם זוהי הדרך? ודאי, כרגע אין דרך אחרת. אין הדזרטיר [העריק] יכול לחיות עמנו בקיבוץ אחד. [...] בהסתדרות, אין אני מחייב סנקציות נגד משתמטים. איש לא ילך לצבא רק בגלל זה ששוללים ממנו עבודה קבועה. אבל בקיבוץ הסנקציה היא הכרחית. אין לשלוח איש מהקיבוץ לצבא במקום חבר המשתמט, ואין לנו בסיס משותף לחברות עם משתמטים.²² בנאומו בוועידה הבהיר כי מבחינתו המשימה החלוצית של הקיבוץ היא הגיוס למען המטרות הלאומיות, ועל כן אין גיוס אחד חשוב ממשנהו:

תנועה איננה יכולה להתקיים אלא אם קיימת בה הערכה הדדית וערכים משותפים [...]. אין להעדיף מדים ורובה על סירה [...]. המעבירה הנה פליטים יהודים. [...] הכל נתונים לגורל אחד, למרות אחת, לארגון אחד

20 אי"ט ואק"ם, 2-4/6/10.

21 אי"ט ואק"ם, 27/6/10.

22 הוועידה הי"ג באשדות יעקב: י"ב-י"ז בתשרי תש"ב, 3-8 באוקטובר 1941, עין חרוד: הקיבוץ המאוחד, 1941, עמ' 204-205.

[...] הפרובלמה העיקרית של קיומנו היא להגיע לניצול מקסימום הכוח הגנוז בנו.²³

גם בהחלטות ועידה זו הושם דגש רב באשרור ההחלטות הקודמות לגבי הגיוס ובהבלטת המעטה האידיאולוגי והמטרה הלאומית ארוכת הטווח לפעולתו של הקיבוץ המאוחד בתחום זה:

הקיבוץ המאוחד בכל יישוביו על כל החברים, החברות והנוער ייערכו בגיוס כל הכוחות להקמת צבא עברי רב היקף וגדל ערך במדים ובלא מדים למלחמה בנאציזם, להגנת הארץ והציונות.

שש מאות אנשי הקיבוץ בצבא באשר הם שם, השבויים והנעדרים,²⁴ אלפי החברים והחברות הפעילים במערכות ההגנה בארץ, בחיל הנוטרים, ביישובי הספר, בפלוגות המיוחדות [הפלמ"ח], המה הביטוי לנכונותו ודריכותו של הקיבוץ המאוחד לתפקידי התקופה.²⁵

לפי החומר שהוגש כהכנה לוועידה, בזמן קיום הוועידה הי"ג כבר היו 862 מחברי הקיבוץ המאוחד מגויסים לכל סוגי המסגרות הביטחוניות לפי החלוקה הזו: 605 לצבא הבריטי, 162 לחיל הנוטרים ו-95 לפלמ"ח.²⁶

גל הגיוסים השלישי

התקדמותו של הקורפוס האפריקאי למצרים באביב 1942 הגבירה את החשש מפני פלישה של צבאות הציר לארץ ישראל והביאה למאמץ גיוס נוסף של הקיבוץ המאוחד, הפעם לא כמילוי הנחיה של המוסדות הלאומיים אלא מתוך החלטה עצמאית של התנועה.

ההחלטה התקבלה במועצת התנועה שנערכה בגבעת ברנר ב-15-16 באפריל 1942, ובה הציע ישראל גלילי לגייס 600 מחברי התנועה למסגרות הביטחוניות השונות לפי מפתח יחסי: שלושה חברים יתגייסו לצבא הבריטי, שלושה לנוטרות וארבעה לפלמ"ח. בנאומו גם ענה לחברים שהביעו את התמרמרותם על שהקיבוץ המאוחד קיבל עליו גיוס באחוזים

23 שם, עמ' 132-133.

24 טבנקין מתייחס בדבריו לחיילים שנפלו בשבי הגרמני עם כניעת חיל המשלוח הבריטי ביוון ב-29 באפריל 1941. מתוך כ-9,000 חיילים בריטים שנשבו, 1,383 היו יהודים ממתנדבי היישוב.

25 צרור מכתבים, כרך ו', מס' 110, 17.11.1941.

26 צרור מכתבים, כרך ו', מס' 108, 29.9.1941.

גדולים יותר מן הגיוס בכלל היישוב היהודי: לשם הדגשת כובד המשמעות של התביעה החדשה אשר אנו נתבעים לה מאת עצמנו ומטעם התנועה [ההדגשה שלי], הנני מקדים ואומר, כי אנו באים אל הקיבוץ בתביעה להעמיד לצרכי ההגנה והמלחמה 600 מחברי הקיבוץ. התגייסותם צריכה לצאת אל הפועל מיד בתום מועצתנו [...]

עם כל העלבון והמחאה כלפי האדישות בעיר, כלפי המשתמטים מאחריות, עלינו לשאול את עצמנו: גיוסנו הציוני, גיוסנו למשק, גיוסנו להגנה, גיוסנו להתיישבות - האם גם הוא בא אך באותה מידה אשר התגייסו אחרים מבני עמנו ומבני הישוב?²⁷

בסיכומי המועצה נכתבו כמה החלטות בנוגע להצעה, ואלו הן:
1. מועצת הקיבוץ המאוחד מחליטה לגייס בשלב זה ומיד שש מאות מחברי הקיבוץ המאוחד, כהמשך לאלף המגויסים כבר, ואשר יופקעו מרשות סידור העבודה בישובים ויועמדו לצרכי ההגנה של הישוב וליחידות העבריות בצבא.

2. המועצה רואה הכרח להכשיר כל יהודי ויהודיה המסוגלים לשאת נשק לעמידה במערכות המלחמה. לפיכך מחליטה המועצה על חובת אימונים כללית, במסגרת חיל הנוטרים, שתחול על כל חברי הקיבוץ המאוחד. כל ישוב מיישובי הקיבוץ המאוחד יידרש לאפשר לכל חבריו בשעות שלאחר העבודה ובימים מרוכזים לקבל את ההכשרה הדרושה לעמידה בפני הסכנות המאיימות על הארץ.

[...]
7. הגשמת ההחלטה על גיוס 600 חברי הקיבוץ המאוחד מוטלת על מזכירות הקיבוץ.

[...]
9. השעה מחייבת התאזרות ומתיחות כל חברי הקיבוץ בעבודה ובייצור. על מזכירות הקיבוץ מוטל לברר ולהחליט על דרך הגברת מאמץ העבודה בכל יישובי הקיבוץ ע"י עבודה מוגברת של הילדים, צמצום השירות, תוספת שעות עבודה וכו'.²⁸

27 צרור מכתבים, כרך ו', מס' 118, 30.4.1942.

28 שם; צרור מכתבים, כרך ח', גיליון 146, 14.1.1944; ארכיון יד טבנקין וארכיון הקיבוץ ואק"ם, 2-4/6/10.

בנאומו ענה טבנקין לקולות שנשמעו לגבי המחיר המשקי של גיוס נוסף זה והבהיר את חשיבות הדבר באומר: היכול הוא [הקיבוץ] להוציא עתה 600 חבר [...] היכול הוא, המוכרח הוא? – אני אומר: יכול ומוכרח! כי בלעדי זאת אין טעם למשק, לעבודה. [...]

אם אי אפשר, נעשה זאת גם על חשבון הרס ענפים וחסולם. טוב יותר שייהרס ענף של משק אצלנו על ידי השתתפותנו בהגנה מאשר בידי האויב.²⁹ לבסוף, עד לסוף מאי גויסו 578 מתוך 600 שהוחלט לגייסם לפי החלוקה הזו: 150 לחיל הנוטרים, 201 לצבא הבריטי, 217 לפלמ"ח, ועשרה שוחררו מסיבות רפואיות או שנשלחו להדרכות שונות.³⁰

העמידה היעילה והמלאה של הקיבוץ המאוחד ביעדי הגיוס שהטילו המוסדות הלאומיים עליו לא נסתרה מעיני מנהיגי היישוב חרף היריבות הפוליטית שהחלה להתגבש בין הנהגת מפא"י ובין הנהגת הקיבוץ המאוחד שב-1944 פרשה מהמפלגה. במכתב למזכירות הקיבוץ המאוחד שיבח ראש המחלקה המדינית של הסוכנות משה שרת את יישומה המהיר של תביעת הוועד הפועל של ההסתדרות מהקיבוץ המאוחד לגייס מידד 200 חיילים עבור הבריגדה היהודית שהחלה לקום בסוף 1944 באומר:

שמעתי בקורת רוח רבה על הקצב המהיר של מילוי מכסת הגיוס החדשה בקיבוצים. מ-65 המתנדבים לחי"ל שהוטל על הקיבוץ המאוחד להעמיד התיצבו אתמול למסדר 53, ומלבדם נמצאים 5 מחברי הקיבוץ המאוחד במחנה האימונים.

זהו קצב ביצוע למופת וראיתי לעצמי חובה חברית להביע לכם את הערכתי.³¹

מספר המגויסים הכולל מהקיבוץ המאוחד

הדיווחים לגבי מספרם המדויק של חברי הקיבוץ המאוחד שהתגייסו למסגרות הצבאיות היו מקוטעים, וכדי להבין את היקפם יש ללקט את הנתונים מתוך דיווחים רשמיים ולא-רשמיים של הנהגת התנועה. מליקוט

29 טבנקין, דברים, עמ' 60–61.

30 אי"ט ואק"ם, 2-4/6/10, לפי דיווחו של בני מרשק בשיבת מזכירות בימים 2–5 ביוני 1942.

31 צרור מכתבים, כרך ט', גיליון 159, 8.12.1944.

זה התקבלה תמונה של עלייה מתמדת בכמות המגויסים ושל כמות גדולה מאוד ביחס לאוכלוסייה בגיל גיוס בקיבוץ המאוחד, שבאותה עת כלל כ-9,100 חברים.³² לפי רישומו של טבנקין בפנקסו, באוקטובר 1942, לאחר גל הגיוס האחרון, סך כל המגויסים מהקיבוץ המאוחד היה 1,585. גיוסם נערך על פי החלוקה הזו: 937 בצבא הבריטי, 304 בפלמ"ח ו-344 בחיל הנוטרים כולל משמר החופים.³³

במועצת הקיבוץ המאוחד שנערכה ברמת הכובש ב-1 בינואר 1943 דיווח ישראל אידלסון (בר-יהודה) על 1,850 מגויסים מהקיבוץ המאוחד, מהם 1,100 לצבא הבריטי, כרבע מכלל הבחורים בגיל גיוס בקיבוץ המאוחד.³⁴ נתון זה קרוב מאוד לנתון שמסרה המזכירות לוועידה הי"ד שנערכה בינואר 1944 בגבעת ברנר, ובו מצוין 1,846 מגויסים, אם כי בדיווח נכתב כי הנתון אינו מדויק משום שלא תמיד דייקו היישובים ברישום מגויסיהם, ולהלן החלוקה: 1,312 לצבא ולצי הבריטי, 12 לצבא ולצי בעלות הברית, 378 למחנה עבודה (הפלמ"ח), 97 למשמר החוף, 3 למשטרה ו-44 לתפקידים מיוחדים.³⁵

לעומת זאת ב-1944 היה דיווח רשמי של ועדת הביטחון, ובו היא ציינה 2,010 מגויסים (מכלל 30 אלף מגויסי היישוב כולו), כ-22 אחוזים מכלל חברי הקיבוץ המאוחד באותה עת, לפי הפירוט הזה: 1,548 בצבא הבריטי, 424 בפלמ"ח ו-128 בחיל הנוטרים.³⁶

פעילות חברי הקיבוץ המאוחד בצבא הבריטי

חברי הקיבוץ המאוחד שהתגייסו לצבא הבריטי לא נטו לקבל על עצמם תפקידי קצונה או הדרכה מקצועית, אף שחלקם היו בעלי הכשרה מקצועית וקרבת משירותם בהגנה, בפו"ש או בחי"ש, וחלקם אף סירבו בתוקף לצאת לקורס קצינים. לדוגמה, אליהו פורת מכפר גלעדי התפטר

32 לפי הדיווח לוועידה הי"ד שנערכה באשדות יעקב בימים 3-8 באוקטובר 1941.

33 אי"ט ואא"ט, פנקס מס' 60, עמ' 82.

34 אי"ט ואק"ם, 1/7/5.

35 צרור מכתבים, כרך ח', גיליון 146, 14.1.1944.

36 אי"ט ואק"ם, 2 ביטחון/11א.

משירותו כקצין והתנדב שוב כדי לשרת כחייל. אפשר לשייך נטייה זו להבדלים התרבותיים והחברתיים שבין תרבות 'ההגנה' לתרבות הקצונה הבריטית, ואכן רבים מהמתגייסים שהיו בעלי הכשרה קודמת התבלטו כסמלי מחלקות. למשל, נחום גולן מכפר סאלד סירב לצאת לקורס קצינים, אך התבלט בהיותו סמל מחלקה מצטיין ואף פיקד על קורס המ"כים של גדודו. יוצא מן הכלל בלט היה יצחק בן-אהרן מגבעת חיים, חבר בולט בהנהגת הקיבוץ המאוחד, שהוסמך לקצונה ושירת בתפקיד מפקד מחלקה ביחידת החפרים עד לנפילתו בשבי בקרבות יוון. אחד המבצעים הבולטים בתעוזתם שמתגייסי הקיבוץ המאוחד היו מעורבים בו היה חזירה לארצות שתחת כיבוש גרמני על ידי צניחה. שני הצנחנים הראשונים היו חברי הקיבוץ המאוחד - לובה גורובסקי מיגור ואריה פייכמן מבית אורן. הם צנחו ב-1 באוקטובר על אדמת רומניה, וכעבור זמן קצר נתפסו בידי המשטרה הרומנית. מתוך 32 המתנדבים מכלל היישוב למבצעים מסוכנים אלה היו 12 חברי הקיבוץ המאוחד, מתוכם ארבעה נרצחו לאחר נפילתם בשבי.

סיכום

הגיוס לצבא הבריטי היה משימה שלעיתים הסתייג הקיבוץ המאוחד מיישומה. בקרב הקיבוצים והחברים היו שהתקשו לקבלה כהכרחית מבחינה לאומית, והיו מקרים חסרי תקדים שבהם הפרו את דין התנועה. במקרים אלה התעקשה הנהגת התנועה לבצע את המשימה עד כדי הוצאת המסרבים ובני משפחותיהם אל מחוץ לבתיהם. צעד זה הדגיש את רמת התנגדותם של חברי התנועה כמו גם את נחישותה לאופן יישומה את משימת הגיוס.

נראה כי חברי הקיבוץ המאוחד התגייסו במספרים עצומים ביחס למספר חבריו באותה עת, במועדים ולמסגרות שאליהם כיוונו המוסדות הלאומיים. עם זאת, הגיוס גבה מהם מחירים כלכליים ומשקיים אדירים במשקיהם ששיוועו לידיים עובדות ואף מחירים חברתיים אדירים לא פחות כשנאלצו להוציא מתוכם חברים שלא הסכימו להתגייס. התגייסותה של תנועת הקיבוץ המאוחד למסגרות הצבאיות במלחמת העולם השנייה רשמה פרק נוסף בהיסטוריה המרשימה של ביצוע משימות לאומיות בתקופה שקדמה לקום המדינה, משימות שהכשירו את הדרך להקמת המדינה.